

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева А. В. Методичні рекомендації щодо проведення тренінгу «Актуалізація готовності до професійної самореалізації особистості в ситуації безробіття» (для спеціалістів центрів зайнятості) / Алексеева А. В. – К. : ППК ДСЗУ, 2009. – 85 с.
2. Алексеева А. В. Актуалізація потенціалу конкурентоздатності особистості в ситуації безробіття : [навчально-методична розробка] / Алексеева А. В. – К. : ППК ДСЗУ, 2011.– 86 с.
3. Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками / Анн Л.Ф. – СПб.: Питер, 2006. – 86 с.
4. Большаков В.Ю. Психотренинг социодинамика, игры / Большаков В.Ю.–Спб.: Социально-психологический центр, 1996. – 384с.
5. Інтерактивні методи навчання: [навч. посібник / за заг. ред. П. Шевчука і П. Фенриха]. – Щецін: Вид-во WSAP, 2005. – 170 с.
6. Матійків І.М. Тренінг емоційної компетентності / Матійків І.М. –К.: Педагогічна думка, 2012. – 112 с.
7. Мілютіна К.Л. Теорія та практика психологічного тренінгу: [навч. посіб.] / Мілютіна К. Л. – К.: МАУП, 2004. – 192 с.
8. Овсяннікова Я.О. Соціально-психологічний тренінг як засіб відновлення психологічної стійкості рятувальників МНС України: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.09 / Я.О. Овсяннікова. – Харків: Університет цивільного захисту України, 2008. – 235 с.
9. Психогимнастика в тренінге / под ред. Н. Ю. Хрящевой. – СПб.: Питер, 2001. – 256 с.
10. http://www.dgg33.dn.ua/?page_id=1935

УДК 159.9:62

Криштанович Р.М., ад'юнкт науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології НУЦЗУ

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРОФЕСІОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ПРОФЕСІЙ

У статті надаються результати дослідження проблеми професіографічного аналізу професій, що за своєю специфікою та певними особливостями можна віднести до екстремальних, або таких, що відбуваються в особливих умовах. Автор також розглядає сучасні дослідження в межах професіографічного опису діяльності фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: професіографія, екстремальні умови, професійний відбір, психограма, ризиконебезпечна професія.

В статті приводяться результати дослідження проблеми професіографічного аналізу професій, які по своїй специфіці та певним особливостям можна віднести до екстремальних. Автор також розглядає сучасні дослідження в межах професіографічного опису діяльності фахівців Державної служби України в надзвичайних ситуаціях.

Ключові слова: професіографія, екстремальні умови, професійний відбір, психодіагностика, ризикова професія.

Постановка проблеми. Ефективне проведення професійного відбору до професій екстремального профілю діяльності, дозволяє суттєво знизити кількість несприятливих наслідків для психологічного й фізичного здоров'я фахівців, а також зменшити ймовірність появи помилок в професійній діяльності. Зазначені проблеми, як правило, є наслідком психологічної непридатності фахівців та можуть викликати значні психологічні й матеріальні втрати. З кожним днем сучасність висуває до кожного фахівця нові і нові вимоги, особливо коли йдеться про тих, хто виконує свою діяльність в екстремальних умовах. Ці фахівці несуть високу відповідальність за свої дії, дуже часто від їх професіоналізму залежить збереження не тільки матеріальних цінностей, але і людського життя. Саме тому, в аспекті динамічних реалій нашої життєдіяльності, своєї актуальності не втрачає проблема всебічного вивчення професій екстремального профілю діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останнє десятиріччя проблеми професіоналізму предметом пильного розгляду психологічної науки стали роботи Є.О. Клімова, А.К. Маркової, Н.С. Пряжнікова, В.Д. Шадрікова та ін. На важливість вивчення професій з метою професійної орієнтації вказується у дослідженнях психологів: Н.Д. Левітова, І.К. Шпільрейна, С.Г. Геллерштейна, К.М. Гуревича, К.К. Платонова, Є.О. Мільєряна. Психологічні аспекти діяльності працівників екстремальних служб були предметами досліджень С.П. Бочарової, М.С. Корольчука, В.О. Лефтерова, С.Ю. Лебедевої, Г.В. Ложкіна, С.Д. Максименка, О.Р. Охременко, Є.М. Потапчука, О.Д. Сафіна, В.В. Стасюка, О.В. Тімченка, М.В. Томчука та ін. Вагомий внесок у психологічне забезпечення професійної діяльності працівників ДСНС України зробили В.П. Бут, В.В. Вареник, Л.О. Гонтаренко, Г.С. Грибенюк, О.П. Євсюков, В.М. Корольчук, М.А. Кришталь, А.С. Куфлієвський, С.М. Миронець, О.О. Назаров, Ю.О. Приходько, В.П. Садковий, О.І. Склень, А.Г. Снисаренко, А.І. Черкашин та ін.

Метою статті є спроба розгляду та аналізу досліджень з питань професіографічного опису професій екстремального профілю взагалі та фахівців Державної служби України в надзвичайних ситуаціях зокрема.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз зазначеної проблеми відмітимо, що поштовхом для початку розвитку вітчизняної психології праці стали дослідження І.М. Сеченова. Трудовий метод

І.М. Шпільрейна дав змогу психологу виділити психологічні функції, які активуються певною робочою спеціальністю, простежити вплив на них процесів тренування, втоми, адаптації. Тести, розроблені під ініціативою А. Бурдона, Ф. Гізе, О.О. Кушиннікова, У. Мак-Кола, Є.І. Рузера, І.М. Шпільрейна та ін., були спрямовані на експериментальну перевірку виділених в психограмі психічної та психофізіологічної характеристик. Основу для вирішення однієї з виділених психотехнічних завдань було закладено в роботах С.Г. Геллерштейна[3; 7].

У другій половині 20-х рр., незважаючи на відсутність загально-методичної й теоретичної основи дослідження в вітчизняній психологічній науці, психотехніки формулюють деякі принципи, методи й прийоми психологічного вивчення професійної діяльності й оформляють їх у спеціальний підхід – професіографію. Сутність цього підходу виражена в самому понятті «професіографія»: описово-технічна й психофізіологічна характеристика різних видів професійної діяльності. У результаті професіографування склалися професіограми професій - звід знань (соціально-економічних, технологічних й психофізіологічних) про професію й організацію праці, а також і психограми професій. Психограмма - психологічний «портрет» професії, представлений групою психологічних функцій, які актуалізовані конкретною професією[12; 13].

У якості одного з основних принципів професіографування був установлений принцип диференційованого підходу до вивчення професійної діяльності, що вказує на необхідність цілеспрямованого дослідження психологічних особливостей професійної діяльності. Сутність цього принципу полягає в тому, що програма професіографування повинна бути спрямована на виявлення тих психофізіологічних характеристик, зміна яких у процесі діяльності дозволила б підійти до рішення конкретних практичних завдань.

А.К. Маркова аналізує й виділяє наступні основні підходи до змісту й структури професіограми [13, с. 37-38].

1. Комплексна професіограма (за К.К. Платоновим, Ю.В. Котеловою та ін.), де враховується широке коло характеристик (соціальних, технічних, економічних, медико-гігієнічних та ін.), а також вказується предмет, мета, засоби, критерії оцінки результатів та ін.

2. Аналітична професіограма (за О.М. Івановою), де розкриваються не окремі характеристики компонентів професії, а узагальнені нормативні показники професії й показники психологічної структури професійної діяльності. При цьому спеціально аналізуються: об'єктивні характеристики діяльності й психологічна характеристика діяльності, що в підсумку й дозволяє виділяти професійно-важливі якості.

3. Психологічно орієнтована професіограма (за Е.І. Гарбером), де виділяються: а) опис зовнішньої картини праці, трудова поведінка: фотографія робочого дня, хронометраж робочого часу при виконанні кон-

кретних завдань, тимчасова динаміка виробничої активності, типові помилки й ін.; б) внутрішня картина праці: типові реакції особистості на певні професійні ситуації, інтегральні утворення особистості працівника (здатності, структури наування й досвід), психічні стани (інтелектуальні й емоційні процеси, емоції, воля, увага, пам'ять, психомоторика).

4. «Модульний підхід» у професіографуванні (за В.Є. Гавриловим). Сам психологічний модуль - це «типовий елемент професійної діяльності, властивого ряду професій і виділення на основі спільності вимог до людини». Кожна професія складається з декількох модулів. Число можливих модулів менше, ніж число всіх професій, тому доцільніше вивчати ці модулі й уже з них становити опис самих професій.

5. А.К. Маркова, розвиваючи ідеї «модульного підходу», пропонує свій, оригінальний «задачно-особистісний модульний підхід» до професіографування. Загальна схема задачно-особистісного професіографування припускає аналіз професії (на основі виділення професійних завдань). Сам «модуль професії» розуміється в цьому випадку як «сукупність одиниць об'єкта й суб'єкта трудової діяльності». Таким чином, до складу модуля входить з'єднання не просто окремої нормативної трудової дії й бажаної психологічної якості, а сполучення певного завдання діяльності й пов'язаних з нею предметів, умов, дій, результатів з рядом психологічних якостей. При цьому доцільно виділяти: а) пріоритетні, стрижневі професійні завдання й б) похідні, допоміжні завдання [13].

Професійна діяльність, пов'язана з виникненням екстремальних ситуацій, характеризується наявністю «проблемності», які поділяють на три види: невизначеність, неоднозначність та труднощі [14]. При цьому автори визначають проблемність як «психічне явище, яке виникає внаслідок суб'єктивно значущої зміни та її психічного відображення, що являє одну з форм невідповідності між ними, поява і подолання якої забезпечується механізмом психічної регуляції». Саме тому важливо оцінювати людину як професіонала при прийомі на роботу, при висуванні, при атестації. Ми вважаємо, що ці особливості мають бути враховані і при розробці професіографічного опису професій такого профілю. Це дозволить, поряд з вирішенням інших завдань, оптимізувати питання професійного відбору кандидатів на ту чи іншу посаду.

Аналіз наукових джерел показав, що на сьогодні існує досить багато розроблених та обґрунтованих професіограм.

Можна сказати, що початок в розробці зазначеної проблеми був проложений розробкою професіограми льотчика-винищувача, яку здійснив Б.Ф. Ломов [14].

В межах забезпечення діяльності таких фахівців особливого поширення набули питання професіографічного опису професій працівників ОВС України та надзвичайників. Вперше цілеспрямовані професіографічні дослідження щодо забезпечення професійного відбору в органи

внутрішніх справ в радянські часи було здійснено фахівцями Центральної науково-дослідної медико-психологічної лабораторії МВС СРСР. Зокрема були опрацьовані професіограми на найбільш відповідальні спеціальності. На їх основі здійснено перші тестові випробування абітурієнтів навчальних закладів МВС України.

Коллективом вчених служби психологічного забезпечення МВС України в 90-х роках ХХ століття були вперше в Україні розроблені професіограми на основні фахові напрями МВС та ДСНС України. Ця робота продовжується й нині.

Заслужують на увагу наукові здобутки О.М. Бандурки зі співавторами, які розробили психограму керівника органів внутрішніх справ, що більш детально відбиває його специфічні якості[2]. Ця психограма передбачає, що структура професійно-важливих якостей особистості керівника містить у собі функціональні підструктури: мотивацію, професійну цілеспрямованість, функції психічних процесів та індивідуальні якості особистості.

У дослідженні Є.С. Романової наведена професіограма пожежного, яка була складена з метою надання допомоги учням середніх шкіл, що вибирають свою майбутню професійну кар'єру, тобто для цілей профорієнтації та профконсультування[17].

В дисертаційному дослідженні Л.О. Гонтаренко «Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України» наведені дані про особливості професійної діяльності працівників чергово-диспетчерських служб екстреного виклику МНС України, визначені чіткі вимоги до психологічних особливостей особистості диспетчера [6]. Також, дана робота включає дані про рівні виразності зазначених у запропонованій психограмі ПВЯ фахівців-диспетчерів «Служби 112» та їх порівняння з рівнем розвитку професійно-важливих якостей у працівників чергово-диспетчерської служби, яка була і залишається традиційною для підрозділів МНС України.

У дисертаційному дослідженні Ю.О. Приходька розроблено та науково обґрунтовано професіограму пожежного-рятувальника [15]. В роботі автор максимально враховує усі сучасні умови діяльності професіонала, соціальні, нормативно-правові, виробничі, санітарно-гігієнічні, медичні характеристики цієї професії. Також, в цій роботі наведено класичну психограму пожежного-рятувальника, комплекс відповідних індивідуально-психологічних особливостей працівників пожежно-рятувальних підрозділів, що детермінують успішність їх професійної діяльності.

Проблемою психологічного аналізу діяльності начальників караулів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (ОРС ЦЗ) МНС України займався А.Г. Снісаренко [19]. В його працях розкриваються питання професіографічного аналізу діяльності начальників караулів ОРС ЦЗ МНС України та розробка структури ПВЯ, необхідних для їх

професійної діяльності. Він розробив психограму начальника ОРС ЦЗ МНС України, яка набула вигляду багаторівневої структури ПВЯ: на першому, найбільш важливому рівні знаходяться інтелектуальні якості; на другому рівні – управлінські якості; на третьому рівні – емоційно-вольові якості та на четвертому рівні – мнемічні якості.

Однією з останніх робіт, що спрямована на опис професіограми є робота Є.М. Рядинської [18]. В її дисертаційному дослідженні проводиться професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України; визначено психофізіологічну «вартість» їх професійної діяльності; встановлені основні психологічні компоненти, що впливають на ефективність професійної діяльності; розроблено математичну модель для розрахунку та прогнозування результативності виконання фахівцем ДВГРС технічних операцій, а також виведена формула прогнозу професійної результативності фахівця ДВГРС при виконанні ним завдань з порятунку постраждалих. Але, нажаль, в працях Є.М. Рядинської не розкриваються питання організації психологічного супроводження фахівців ДВГРС з метою запобігання виникнення та розвитку в них негативних психічних станів, а також організації психологічної роботи щодо реабілітації та відновлення психологічної стійкості фахівців.

Сьогодні в межах опису основних професій ДСНС України роботу ще не закінчено. На черзі стоїть проблема створення психограми фахівців піротехнічних підрозділів ДСНС України, яка має бути реалізована найближчим часом.

Проаналізувавши літературу із досліджуваної проблеми, можна зробити такий висновок: хоча професіографія як метод вивчення професійної діяльності людини була розроблена ще в 20 – 30 рр. ХХ ст., на сьогоднішній день не до всіх професій складені такі характеристики і рекомендації. Тим більше, це стосується професій, що з'явилися в нашій країні в останнє десятиліття у зв'язку зі зміною політичного та економічного устрою життя, а також значним збільшенням кількості надзвичайних ситуацій на об'єктах туристичної діяльності.

Отже, кожна сторона професіограми повинна відбивати певний цикл професійної діяльності та зазначати шляхи реалізації особистісних якостей, навичок, вмінь та знань, що забезпечують професійний успіх на певному рівні діяльності.

Висновки. Як ми бачимо, проблема відбору кандидатів до ризиконебезпечних професій має свою давню історію. З самого початку свого існування було визначено ряд певних вимог до кандидатів. Сьогодні ця тенденція тільки розвивається, а сучасність висуває до фахівців нові, більш складні вимоги. Завданнями сучасних дослідників залишаються питання вирішення проблем оптимізації психологічного відбору кандидатів на службу, підвищення ефективності їх професійного становлення та забезпечення досягнення вершин професіоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / Барко В. І. – Київ : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.
2. Бандурка А. М. Професіоналізм и лидерство / Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. – Харьков : Титул, 2006. – 578 с.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности : [учебное пособие для вузов] / Бодров В. А. – М. : ПЕР СЭ, 2006. – 511 с.
4. Ващенко І. В. Чинники успішності професійної реалізації суб'єкта правоохоронної діяльності / Ващенко І. В., Бугаєнко О. Б., Баюл Р. В. // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х. : ХНПУ, 2005. – Вип. 14. – С. 26–33.
5. Гичко Н. К. Психограмма сотруди́ника дежурной части милиции / Н. К. Гичко // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 576. – С. 43–45.
6. Гонтаренко Л. О. Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України: дис. ...кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Гонтаренко Людмила Олександрівна. – Х., 2008. – 219 с.
7. Деркач А. А. Професіоналізм деятельности в особых и экстремальных условиях / Деркач А. А. – М. : РАГС, 1998. – 223 с.
8. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія] / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Харків : УЦЗУ, 2007. – 288 с.
9. Зеер Е. Ф. Психология профессий: [учебное пособие для студентов вузов] / Зеер Е. Ф. – М. Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – 336 с.
10. Карпіловська С. Я. Основи професіографії / [С. Я. Карпіловська, Р. Й. Мітельман, В. В. Синівський та ін.]. – К. : МАУП, 1997. – 146 с.
11. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – Київ : Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
12. Липман О. Психология профессий / Липман О. – Пг., 1923. – 80 с. [101]
13. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М. : Наука, 1996. – 285 с.
14. Психологические проблемы деятельности в особых условиях / [отв. ред. Б. Ф. Ломов, Ю. М. Забродин]. – М. : Наука, 1985. – 232 с.
15. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю. О. Приходько. – Х., 2008. – 22 с.

16. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України : [практ. посіб.] / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нещерет, О. В. Шаповалов. – К. : РВЦ КНУВС, 2007. – 100 с.

17. Романова Е. С. 99 популярных профессий : психологический анализ и профессиограммы / Романова Е. С. – СПб. : Питер, 2007. – 464 с.

18. Рядинська Є. М. Професіографічний аналіз діяльності фахівців Державної воєнізованої гірничорятувальної служби України: дис. кандидата психологічних наук : 19.00.09 / Рядинська Євгенія Миколаївна. – Х., 2011. – 250 с.

19. Снісаренко А. Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України: дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.

УДК 159.9:315.17

Куций О.А., к. психол. н., доцент, доцент кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності інституту

ПОТЕНЦІАЛ ПСИХОЛОГІЇ КАР'ЄРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЩОДО ПЕРСОНАЛУ, ЯКИЙ ДІЄ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті наведено основні аспекти щодо потенціалу психологічних аспектів кар'єри персоналу відомств, що мають завданням виконання обов'язків в особливих умовах діяльності. Зроблено висновок про достатню кількість потенційних можливостей, які можуть сприяти розвитку професіоналів, що діють в особливих умовах.

Ключові слова: особливі умови діяльності, спеціаліст, психологічні аспекти кар'єри, перспективи застосування.

В статье приведены основные аспекты относительно потенциала психологических аспектов карьеры персонала ведомств, задачей которых является выполнения обязанностей в особых условиях деятельности. Сделан вывод о достаточном количестве потенциальных возможностей, которые могут способствовать развитию профессионалов, действующих в особых условиях.

Ключевые слова: особые условия деятельности, специалист, психологические аспекты карьеры, перспективы применения.

Постановка проблеми. Професійна діяльність персоналу, що виконує свої функціональні обов'язки в особливих умовах є складним та важливим напрямом, який вимагає тривалого, продуманого та наполегливого процесу підготовки кваліфікованих спеціалістів. Сучасні стандарти підготовки забезпечують готовність до діяльності спеціалістів досить широкого спектру професій, що пов'язані з ризиком, екстремаль-